

dr hab. Jarosław Karzarnowicz, prof. UwB

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Sławistycznego

tel. (85) 745 75 00

e-mail: jotka.scs@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1288-3133>

PSALMY 50 I 120 W CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH TEKSTACH PSALTERZA. NOWE SPOJRZENIE NA PRZEKŁAD BIBLIJNY

ABSTRAKT

W tekście poruszono problem przekładu biblijnej księgi psalmów na język cerkiewnosłowiański. Szczególnym zainteresowaniem cieszą się tu psalmy 50 i 120. Celem artykułu jest pokazanie innego, nowszego spojrzenia na zagadnienie przekładu z greki na język cerkiewnosłowiański już od najwcześniejszych przekładów, począwszy od Psalterza Synajskiego i Bolońskiego. Nie interesuje mnie tu sposób przekładu tekstu, stopień zależności od języka greckiego, lecz raczej pewne innowacje wszystkich tekstów i to, o czym one mogą świadczyć. W analizie materiału wykorzystano zagadnienia interpretacji i implikacji tekstowych. Materiał badawczy zaczerpnięto z Psalterza Synajskiego, Bolońskiego, Norowskiego, Kijowskiego i przekładu księgi psalmów w Biblii Ostrogskiej z 1581 roku. Wyniki analizy materiału wskazują, że teksty przekładów psalterza podzielić można na dwie grupy: teksty wcześniejsze o dużym stopniu zgodności wewnętrznej (Synajski i Boloński) oraz późniejsze (Norowski, Kijowski i psalterz Biblii Ostrogskiej), także o dużym stopniu zgodności wewnętrznej i niezgodności z wcześniejszymi przekładami. Sporą innowacyjnością cechuje się Psalterz Kijowski i Psalterz Radomira, które wskazują na twórczy charakter pracy nad oboma tekstami.

Słowa kluczowe: przekład biblijny, język cerkiewnosłowiański, cerkiewnosłowiańskie przekłady biblijne, Psalterz Radomira, Psalterz Kijowski, Septuaginta, psalm 50, psalm 120

ABSTRACT

PSALMS 50 AND 120 IN CHURCH SLAVONIC PSALTER TEXTS. A NEW PERSPECTIVE ON BIBLICAL TRANSLATION

In the article I discuss the problem of the translation of the biblical book of psalms into the Church Slavonic language. Psalms 50 and 120 are of particular interest here. My goal is to show a different, more recent view of the issue of translation from Greek to Slavonic

from the earliest translations starting from Psalterium Sinaiticum and Psalterium Bononiense. In my paper I am not interested in the way the text is translated, the degree of dependence on Greek, but rather in certain innovations of all texts and what they can testify to. In the analysis of the material I use issues of interpretation and textual implications. The research material was taken from Psalterium Sinaiticum and Psalterium Bononiense, Norov psalter, Kiev psalter and Radomir's psalter. The results of the analysis of the material indicate that the texts of translations can be divided into two groups: earlier texts with a high degree of internal consistency, and inconsistencies with previous translations. The Kiev psalter and the Radomir psalter are quite innovative, which indicates the creative nature of the work on both texts.

Key words: biblical translation, Church Slavonic biblical translation, the Radomir psalter, the Kiev psalter, Septuaginta, psalm 50, psalm 120

Księga psalmów to zbiór 150 (w tradycji wschodniej 151) utworów poetyckich o tematyce religijnej, odmiennych co do gatunku, pochodzenia i czasu powstania. Odnoszą się zawsze do konkretnych wydarzeń z historii Izraela, ale dzisiaj mają wymowę znacznie szerszą, ponadczasową i sięgającą daleko poza to konkretne wydarzenie. Część z nich ma charakter hymnów rytualnych, śpiewanych podczas żydowskich praktyk religijnych w świątyni¹. Zdecydowana większość to jednak modlitewniki domowe dla wierzących świeckich². Można wyróżnić co najmniej pięć grup tematycznych omawianych utworów: psalmy królewskie, hymny, psalmy pokutne ludu i poszczególnych ludzi oraz dziękczynienia.

Księga psalmów została przetłumaczona na język staro-cerkiewno-słowiański bardzo wcześnie i była przeznaczona do wykorzystania liturgicznego. Jako jedyna księga Starego Testamentu została przetłumaczona w tym czasie w całości. *Żywoty Świętych Braci Cyryla i Metodego* jednoznacznie wskazują, że księga powstała w jednym czasie z ewangeliarzem i apostołem. Najstarszym odpisem tego cyrylometodejskiego przekładu jest tzw. Psalterz Synajski. Księga jako taka w bardzo szybkim czasie stała się najczęściej i najchętniej czytaną księgą biblijną oraz, siłą rzeczy, była wielokrotnie tłumaczona, zarówno w składzie większych całości (np. Biblia), jak i jako zupełnie samodzielna i niezależna księga biblijna. Służyła jako modlitewnik i jako podręcznik do nauki czytania, ale też jako zwykła książka z radami, jak żyć. Jak zauważył badacz rosyjski G.N. Wzdornow w latach 70. XX wieku: *Псалтырь была любимой книгой*

¹ Э. Ценгер, *Введение в Ветхий Завет*, Москва 2008, с. 466.

² J. Begrich, H. Gunkel, *Einleitung in die Psalmen*, Goettingen 1933.

*средневековья. Как у византийцев, так и у славянских народов, она ставилась в ряду канонических книг на второе место после Евангелия. Эта популярность основывалась главным образом на пророческом характере ее текста*³.

W paleoslawistyce tradycyjnie wyróżnia się kilka redakcji słowiańskiego przekładu psalterza. Najstarsza to archaiczna redakcja południowosłowiańska z Psalterzem Synajskim i Psalterzem Bolońskim jako reprezentantami, kolejna to tzw. redakcja poprawiona (od XIV wieku), z Psalterzem Norowskim jako głównym reprezentantem. Między tekstami słowiańskimi i greckim istnieje praktycznie pełny paralelizm przekładowy. Obowiązuje zasada przekładu posłownego (słowo po słowie) głównie w stosunku ilościowym – nie dopuszczano, by tekst słowiański miał więcej wyrazów niż grecki. Nie oznacza to dokładności semantycznej i leksykalnej między tekstem greckim i słowiańskim, stąd w tekstach słowiańskich wiele synonimów, hiperonimów i hiponimów odpowiadających jednemu greckiemu leksemowi. Niekiedy wyrazowi greckiemu odpowiada słowiańskie połączenie dwuwyrazowe, najczęściej wtedy, gdy w grece mamy do czynienia z wyrazem złożonym lub prefigowanym⁴. Kolejna z obowiązujących zasad tłumaczenia to tzw. zasada przekładu morfemowego – w tekście słowiańskim greckie elementy słowotwórcze takie, jak sufiksy i prefiksy, mają zawsze to samo wyrażenie⁵, ale nie ma sytuacji, by jednemu greckiemu sufiksowi odpowiadał jeden sufiks w tekście cerkiewnosłowiańskim, np. greckiemu sufiksowi -ος odpowiada kilka sufiksów tworzących kategorię nazw wykonawców czynności -ьникъ, -тель, -ьць, -ьца.

Ze względów tekstowych wśród cerkiewnosłowiańskich psalterzy wyróżnia się tzw. psalterze egzegetyczne (ros. толковая псалтырь), które nie miały przeznaczenia liturgicznego, zawierały natomiast komentarze do poszczególnych psalmów autorstwa Ojców Kościoła lub pisarzy bizantyjskich. Tekst psalterza zazwyczaj pisany jest w dwóch kolumnach, jedna z nich zawiera tekst psalmu, sąsiednia jest komentarzem często do poszczególnych wersów utworu. Drugi typ to psalterze liturgiczne, podzielone na części (tzw. kazy, jest ich 20), zawierają ponadto dziewięć pieśni biblijnych i dodatkowe partie do wykorzystania liturgicznego psalterza, np. wykaz psalmów śpiewanych w poszczególne dni roku na nabożeństwach (przykładem może być Psalterz Norowski).

³ Н.П. Лихачева, *Рукописные псалтири на архангельском Севере*, «Известия Русского Севера» 2016, № 7–8 (47–48), с. 108–112.

⁴ И. Карачорова, *Към въпроса за Кирило – Методиеви старобългарски превод на псалтиря*, «Кирило-Методиевски Студии», кн. 6, София 1989, с. 140–141.

⁵ Ibidem, s. 142.

Na terenach Słowiańszczyzny Wschodniej już od XI wieku powstawały setki, a nawet tysiące odpisów, kopii i przekładów różnorodnych psalterzy, głównie tzw. psalterzy egzegetycznych, jak np. *Евгеньевская псалтырь*, *Чудовская псалтырь* czy *Киевская псалтырь*. Już samo to świadczy o ogromnej popularności i użyteczności psalterzy na wschodzie Słowiańszczyzny. Dziś tylko w samych bibliotekach naukowych Federacji Rosyjskiej można naliczyć setki egzemplarzy psalterzy z XII–XVI wieku⁶. Jak powszechnie wiadomo, pierwsze ruskie zabytki powstawały na podstawie bułgarskich, będąc ich odpisami lub kopiami, i razem z nimi tworzą niejako opozycję do przekładów cyrylometodejskich. Reprezentują one nurt tłumaczenia dosłownego, przedkładają wierność tekstowi oryginalnemu (greckiemu) nad poprawność językową i piękno stylu. Idzie to w parze z ukształtowaniem się tzw. oficjalnej redakcji tekstu greckiego i potrzebą dostosowania tekstu słowiańskiego do tego bardziej autorytatywnego tekstu⁷ oraz jest powiązane z zapoczątkowaną w XIII wieku w Bułgarii redakcją istniejącej pierwotnej wersji psalterza, która nosi nazwę nowej redakcji poprawionej, średniobułgarskiej lub tyrnowskiej (od imienia metropolity bułgarskiego Eutymiusza Tyrnowskiego, który zainicjował ten proces).

Przedmiotem niniejszych rozważań są cerkiewnosłowiańskie przekłady dwóch wybranych psalmów – 50 i 120 według kilku psalterzy XI–XVI wieku. W kolejności są to teksty następujących zabytków: *Psalterz Boloński*, pochodzący z XIII wieku, zabytek bułgarski, należy do typu psalterzy egzegetycznych, zawiera komentarze Atanazego Aleksandryjskiego⁸ [dalej w tekście: B], reprezentuje dość dobrze tzw. redakcję pierwotną tekstu, *Psalterz Radomira*, również z XIII wieku, zabytek macedoński, który stanowi osobną grupę psalterzy, nie należącą do redakcji pierwotnej ani do redakcji poprawionej⁹ (w tekście R), *Psalterz Norowski*, średniobułgarski zabytek z wieku XIV, reprezentuje poprawioną redakcję tekstu), jest to pełny przekład psalterza o przeznaczeniu liturgicznym – otwiera go wykaz fragmentów psalmów śpiewanych podczas głównych świąt [dalej w tekście: N], *Psalterz Kijowski*, ruski przekład z XIV wieku [dalej w tekście: K], powstały w Kijowie, ale budzący dużo kontrowersji dotyczących proveniencji autora, również należący do grupy psalterzy typu Norowskiego; ostatni analizowany tu tekst pochodzi z Księgi Psalmów Biblii

⁶ Н.П. Лихачева, *Рукописные псалтири...*, с. 109.

⁷ С. Матхаузерова, *Древнерусские теории искусства слова*, Прага 1976, с. 38–45.

⁸ *Psalterium Voponiense*. Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век, София 1968, с. V.

⁹ Пор. И. Карачорова, *Към въпроса...*, с. 193; И. Карачорова, *Особености в текста на Радомировия псалтир*, „Старобългаристика // Palaeobulgarica“ 1990, т. 14, кн. 4; Л. Макаријоска, *Радомиров псалтир // Le psautier de Radomir*, Скопје 1997.

Ostrogskiej (1581), pierwszego pełnego cerkiewnosłowiańskiego przekładu biblijnego autorstwa Iwana Fiodorowa z oficyny drukarskiej księcia Konstantego Ostrogskiego w Ostrogu (dzisiaj Ukraina, ówczesne Wielkie Księstwo Litewskie) [dalej w tekście: O]. Należy tu zwrócić uwagę, że wyróżniane ze względu na proveniencję czy cechy językowe zabytku psalterze ruskie (bułgarskie czy macedońskie) w sensie tekstologicznym nie stanowią odrębnej redakcji tekstu psalterzowego.

Wszystkie poniższe przykłady podano w pisowni uproszczonej, bez zachowania właściwości graficznych poszczególnych tekstów, w szczególności ujednolicono zapis $\text{Ѧ}/\text{Ѧ}$, $\text{Ѧ}/\text{Ѧ}$ do postaci bez jotacji (Ѧ , Ѧ) oraz wprowadzono jednolity zapis оу zamiast Ѹ niezależnie od pozycji w wyrazie.

Oba wybrane psalmy należą do codziennej praktyki modlitewnej chrześcijanina. Psalm 50 to tekst pokutny, powstał jako szczerza skrucha króla Dawida za jego grzech cudzołóstwa z żoną przyjaciela – Barszebą. Jest to utwór dość obszerny, liczy 21 wersów. We wszystkich kodeksach poprzedzony jest on tytułem wprowadzającym i wyjaśniającym okoliczności powstania psalmu: $\text{псаломъ дѡвѣ вѣнегда приде къ немоу нѡтанъ прѣкъ егда вѣниде къ верѣсавен}$ [SB], w N wersja skrócona $\text{псаломъ дѡвѣ вѣнегда приде къ немоу наѡанъ прѣкъ}$, w K lekcja częściowo nawiązuje do poprzednich tekstów, koniec wersu zaś odbiega zdecydowanie od wcześniejszych $\text{псаломъ дѡвѣ вѣнегда приде къ немоу нѡтанъ прѣкъ и обѡличѣ его}$. Niewątpliwie autor tego zabytku korzystał z jakichś innych, mniej znanych, wersji psalterza lub po prostu dodał swój komentarz do tego, co zaszło. W Księdze Psalmów Biblii Ostrogskiej lekcja jest do pewnego stopnia tradycyjna, jednak autor zastosował bardzo wyszukaną, rzadką nawet w tekstach scs, konstrukcję składniową *dativus cum infinitivo*, niespotykaną w innych tłumaczeniach. Dodał też informację o Barszebie, której nie ma w innych analizowanych tekstach: $\text{псаломъ дѡвѣ вѣнегда приде къ немоу наѡаноу прѣкоу вѣнегда вниде к вирасавен к женѣ оуриѣвѣ}$. W tekście greckim Septuaginty (Aleksandryjskim) znajdujemy dokładnie ten sam ustęp, por. tłumaczenie ks. Henryka Paprockiego „[...] kiedy był wszedł do Batszeby żony Uriasza”¹⁰. Jednakże w wydaniu Septuaginty z 1935 czytamy tylko $\text{\epsilon\nu \tau\omega \epsilon\lambda\theta\epsilon\iota\nu \pi\rho\delta\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\nu\nu \text{Ναθαν τὸν προφήτην ἦνίχα εἰσῆλθεν πρὸς Βηρσαβεε}}$ już bez tych informacji. Konstrukcja składniowa zastosowana w tekście O jest kalką greckiej konstrukcji *accusativus cum infinitivo* (ACI) $\text{\epsilon\nu \tau\omega \epsilon\lambda\theta\epsilon\iota\nu \pi\rho\delta\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\nu\nu}$ z formą *infinitivus aoristi* – porównajmy we wszystkich tekstach wcześniejszych $\text{внегда приде къ немоу}$. Już wcześniej zwróciła na to uwagę badaczka bułgarska Iwona Karaczorowa.

¹⁰ *Psalterz grecki z komentarzami Świętych Ojców Nauczycieli Kościoła i pisarzy bizantyjskich*, ks. H. Paprocki (tłum.), Kraków 2017, s. 196.

Już pierwszy wers wprowadzający sygnalizuje krąg zagadnień, które będą tutaj poruszane: po pierwsze podobieństwo psalterzy redakcji pierwotnej, stopień podobieństwa i różnic psalterzy nowej redakcji poprawionej, dopisek czytany w K z dużą dozą prawdopodobieństwa można traktować jako wyraz twórczości własnej autora¹¹, chociaż niewykluczone jest, że podczas pracy twórcy kijowscy korzystali z jakiegoś innego tekstu greckiego lub na przykład hebrajskiego – zauważmy, że grecko-katolicki duchowny ukraiński, Chomenko, przetłumaczył swoją Biblię właśnie z tekstu starogreckiego i hebrajskiego¹².

Wszystkie psalterze grupy wczesnej (SRBK) charakteryzują się dość swobodnym (ale nie dowolnym) podejściem do tekstu greckiego, wykorzystując w tym zakresie bogactwo środków językowych i nie naśladowując oryginału greckiego, zauważmy:

SRBK 50, 1	И по многимъ цѣдротамъ твоимъ
NO	По множествѣ цѣдротъ твоихъ
	κατα το πληθος των οικτιριμων

Psalterze pierwszej grupy w miejscu greckiego rzeczownika το πληθος twórczo i z wykorzystaniem bogactwa środków języka cerkiewnosłowiańskiego stosują przymiotnik **мъногъ** w liczbie mnogiej i uzgodniony z nim rzeczownik. W drugiej grupie tekstów obserwujemy wyraźny wpływ greckiego oryginału – dosłowny przekład greckiego połączenia rzeczownika w liczbie pojedynczej (το πληθος) i rzeczownika w dopełniaczu liczby mnogiej z wykorzystaniem tych samych form gramatycznych w tekstach cerkiewnosłowiańskich.

W innym miejscu tego samego wersu obserwujemy ciekawą sytuację porównawczą zgodności tekstu greckiego i słowiańskiego. W tekstach grupy pierwszej zgodnie z tekstem greckim czytamy SBKN 50, 1 **оцѣсти безаконіе мое**, εξαλειψον το ανομια, gdzie rzeczownik **безаконіе** jest w pełni zgodny formalnie (rodzaj nijaki liczby pojedynczej) z greckim odpowiednikiem, podczas gdy psalterze RO stosują formę liczby mnogiej **оцѣсти безаконіа моя**. W całości jednak fragment ten w języku cerkiewnosłowiańskim jest niezgodny z greckim, bowiem ten tekst charakteryzuje narracja utrzymana w czasie przeszłym (εξαλειψον to aoryst liczby pojedynczej, czyli forma czasu przeszłego), w wersji cerkiewnosłowiańskiej nie widać narracji, lecz apel, stąd formy trybu rozkazującego **оцѣсти, помилѣи**. Tu musiały już zadziałać me-

¹¹ Ten zabieg cechuje współczesne przekłady psalmu na języki słowiańskie, np. w Biblii Tysiąclecia czytamy: „[...] gdy przyszedł do niego prorok Natan po jego grzechu z Barszebą”, w nowym przekładzie rosyjskim (niesynodalnym) podobnie: *когда пророк Нафан пришел к нему, после того как Давид согрешил с Вирсавией*; w tekście ukraińskim czytamy: *коли увійшов пророк Натан до нього, після того, як був він з Ветсавією* (przekład Iwana Chomenko (Іван Хоменко), 1963).

¹² Por. <https://bible.by/ubh/>, [online], [dostęp: 23.09.2021].

chanizmy struktury i interpretacji tekstu. W wersji cerkiewnosłowiańskiej tekst jest modlitwą, dlatego nie spodziewamy się tu elementów narracyjnych. Co innego w Septuagincie i hebrajskim pierwowzorze – narracja wyraźnie przeważa w tym psalmie.

Z kolei w wersji 2 zwrócimy uwagę na czasownik **очистити**, synonimiczny do użytego w pierwszym wersie czasownika **оцѣстити**. W grece jednak oba czasowniki mają inne odpowiedniki – czasownik **оцѣстити** jest odpowiednikiem form z ogólnym znaczeniem ‘zniszczyć, zgładzić, уничтожить’, podczas gdy **очистити** jest używany w znaczeniu ‘zrobić czystym, obmyć, pozbawić brudu, καθαρῖζω’¹³. Z biegiem czasu podobieństwo fonetyczne obu czasowników słowiańskich przyczyniło się do wejścia ich w relacje synonimiczne i stopniowej degradacji użycia pierwszego z nich – już w XVII wieku w przekładzie psalmów autorstwa Abrahama (Авраамия) Firsowa z 1683 roku znajdziemy w obu znaczeniach czasownik **очистити**, powtórzony w kolejnych przekładach, w tym w Biblii cesarzowej Elżbiety (1758), w tzw. przekładzie synodalnym (XIX wiek) i we współczesnych przekładach rosyjskich. Także we fragmencie 50, 9 na miejscu greckiego aorystu εζαλειψον przeczytamy w większości przekładów **оцѣсти** (SBNK **И всѣ беззаконїа моа оцѣсти**, O **И вса беззаконїа моа очисти**). Podobnie w paralelnych ustępach w przekładzie A. Firsowa i w Biblii Elżbietańskiej.

Najczęstsze różnice między tekstami dotyczą użycia leksemów wchodzących w relacje synonimiczne na gruncie języka cerkiewnosłowiańskiego:

- **выноѣ** – **присно** δια παντος

SNKO 50, 3 **Іако беззаконїе моє азъ знаю,
И грѣхъ мои предъ мною єсть выноѣ**
(R różni się użyciem formy liczby mnogiej **беззаконїа**)

B **присно,**
οτι την ανομιαν μου εγω γινωσκο και η αμαρτια μου ενωπιον μου єστιν δια παντος

- **зъло/зълѡе** – **лжквое** το πονηρον

SBR 50, 4 **Тебе единомѹ съгрєшихъ и зълѡе прѣдъ тобою створихъ,
(R зълѡ)**

NKO **Тебе единомѹ съгрєшихъ и лжквое прѣдъ тобою створихъ
σοι μονω αμαρτον και το πονηρων ενωπιον σου εποησα**

¹³ Пор. Р. Вечерка, Р.М. Цейтлин, Э. Благова, *Старославянский словарь по рукописям X–XI вв.*, Москва 1994.

- прѣприти – оделѣти – победити, νικαο (νικησης, aoryst)

S 50, 4	Прѣпрѣриши вънегда осждити сѧ
BRK	И прѣпрѣриши внегда сждити ти
N	И оделѣши внегда сждити ти сѧ
O	И победиши внегда сждити ти και νικησῃν εν τω κρινεσθαι σε

W całości jednak tekst słowiański przeciwstawia się greckiemu pod względem użytych form czasu terazniejszego wobec greckiego aorystu, na co już wcześniej zwróciłem uwagę. Zauważyć należy ponadto różnice interpretacyjne fragmentu – grecka konstrukcja εν τω κρινεσθαι σε to konstrukcja zwrotna, którą można zinterpretować jako ‘będziesz sądzić’. Tylko psalterz Synajski dosłownie tłumaczy tę konstrukcję **вънегда осждити сѧ**, która jest po prostu kalką konstrukcji greckiej (σε to biernik zaimka 2. osoby, a cs. сѧ to też przecieź biernik). Pozostałe teksty stosują regularnie konstrukcję **вънегда сждити ти** z formą zaimka osobowego 2. osoby w celowniku.

- рѣснота – истина, αληθεια

S 50, 6	҃҃е во рѣснотѣ възлюбилъ еси, безвѣстнаа и таинаа прѣмждростъ твоѣ явилъ ми еси
B	҃҃е во истинѣ възлюбилъ еси, безвѣстнаа и таинаа прѣмждрости явилъ ми еси
KNO	҃҃е во истинѣ възлюбилъ еси, безвѣстнаа и таинаа прѣмждрости твоѣи явилъ ми еси ιδου γαρ αληθειαν ηγσπησαν και τα κρυφια και τα αδεια της σοφιας σου

Wiele wskazuje na różnice interpretacyjne we wskazanym fragmencie. Twórca psalterza Bolońskiego zignorował niuansę tekstu greckiego i uznał, że **безвѣстнаа и таинаа** są określeniami **прѣмждрости** (co można rozumieć po prostu jako „tajną i nieznaną mądrość dałeś mi”). Dopiero późniejsze teksty pozostają w zgodzie z wersją Septuaginty i jej interpretacją – **безвѣстнаа и таинаа** to przymiotniki w użyciu rzeczownikowym (τα κρυφια και τα αδεια της σοφιας σου), a zatem oznaczają „rzeczy tajne i niepoznane w mądrości [dałeś mi]”, co zdecydowanie jest bliskie wersji Septuaginty i stanowi jej kalkę. Co ciekawe, współczesne przekłady na języki słowiańskie pomijają te określenia: ros. synodalny *возлюбил истину и [...] явил ми мудрость*, serb. *истину љубиш и јављаиш ми мудрост*, bułg. *ти обикна истината в срѣцето и вътре мене ми яви мѣдростта си*, pol. *oto ty masz upodobanie w ukrytej prawdzie, naucz mnie tajników mądrości* (według Biblii Tysiąclecia).

- **сѣмѣрьнѣ** – **сѣмирьнѣ** τεταπεινωμενος

SBRN 50, 8 **възрадѣжѣтъ сѣмѣрьнѣ** **сѣмѣренѣж**
 КО **възрадѣжѣтъ сѣмѣренѣж**
 ἀγαλλιασονται ὀστα τεταπεινωμενα

Podobnie

SBRN 50, 17 **срѣца сѣкроушена и сѣмѣрена богъ не оуничѣжитѣ**
 КО **срѣца сѣкроушена и сѣмирена богъ не оуничѣжитѣ**

Nic dziwnego, że dystrybucja obu leksemów przedstawia się w zabytkach w podany sposób. W języku scs. podane wyrazy nie wchodziły w relacje synonimiczne: **сѣмѣренѣ** zawsze związany z przymiotnikiem greckim *ταπεινος* ‘nisko położony, dolny; pokorny, unizony’, **сѣмирьнѣ** ‘czyniący pokój, pacyfistyczny, ειρενοποιος’. Dopiero na gruncie języka staroruskiego oba przymiotniki uległy pomieszaniu, zapewne wskutek podobieństwa fonetycznego, tak, że z biegiem czasu *смирение* oznaczało nie tylko ‘pokój, spokój’, lecz także ‘ταπεινωσις’¹⁴.

- **обновити** – **поновити** ἐγκαινίζω/ἐγκαινισον (3. sg. aorystu)

SBRKO 50, 10 **и доухъ правъ обновѣи въ жѣтробѣ моєи**
 N **и доухъ правъ поновѣи въ жѣтробѣ моєи**
 καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐγκαινισον ἐν τοῖς ἐσχάτοις μου

Ta drobna różnica jest dość znamienita, gdyż czasownik **обновити** jest zdecydowanie częstszy w tekstach scs – w znaczeniu *ἐγκαινίζω* występuje powszechnie w wielu różnych tekstach, od Psalterza Synajskiego poprzez przekłady ewangelii, na Kodeksie Supraskim i Euchologium Synajskim kończąc. Drugi czasownik używany jest sporadycznie i, jak wskazują słowniki, poświadczony tylko w Kodeksie Supraskim¹⁵.

Jednocześnie zwrócimy uwagę na różnicę leksykalno-gramatyczną względem tekstu greckiego. W przekładzie Siedemdziesięciu użyto tu formy z jednej strony 3. osoby aorystu, która w przekładach cs. jest interpretowana jako osoba 2., a z drugiej – celownika liczby mnogiej rzeczownika rodzaju nijakiego *ἐσχάτην* w ogólnym znaczeniu ‘wnętrza, wnętrze’. W przekładach scs. i późniejszych używa się konkretnego rzeczownika **жѣтроба** ‘brzuch, łono’ tylko *singulare tantum*. Ta zgodność wszystkich tekstów cs. jest dość znacząca, ponieważ może wskazywać, że praca nad tekstami tzw. poprawionej redakcji psalterza nie polegała zawsze tylko na mechanicznym naśladowaniu tekstu greckiego.

¹⁴ Por. Г. Дьяченко, *Полный церковнославянский словарь с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений*, Москва 2004, s. 622.

¹⁵ Por. Р. Вечерка, Р.М. Цейтлин, Э. Благова, *Старославянский словарь...*; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865.

Pomimo wszystko twórcy tekstów uwzględniali kwestie tekstu, jego struktury i interpretacji oraz ducha języka słowiańskiego – jak chociażby w poniższych przykładach:

SBKO 50, 5 **҃Е БО В БЕЗАКОНИ ЗАЧАТЪ ЕСМЪ И ВЪ ГРѢСѢХЪ РОДИ МЯ МАТИ
МОЯ**
N **ЗАЧАХЪ СЯ**, gr. εν ανομιαις συνηλημφθην.

Tylko psalterz Norowski próbuje naśladować grecką formę medialno-zwrotną συνηλημφθην, podczas gdy pozostałe teksty używają odpowiedniejszej w tym przypadku dla języka scs. formacji biernej **ЗАЧАТЪ ЕСМЪ**.

Pobieżna lektura tekstu psalmu wskaże, że tzw. psalterze pierwszej grupy pierwotnej używają zgodnie formy liczby pojedynczej **крѣвь**, podczas gdy teksty redakcji poprawionej zgodnie z tekstem greckim – liczny mnogiej – w językach słowiańskich niemożliwej do utworzenia od tego rzeczownika, por.

SBR 50, 14 **ИЗБАВИ МА ОТЪ КРѢВИ БЖЕ, БЖЕ СПСЕНІА МОЕГО**
KNO **ИЗБАВИ МА ОТЪ КРѢВЕИ БЖЕ, БЖЕ СПСЕНІА МОЕГО**
 ρυσαι με εξ αιματων

Głębsza analiza fragmentu wskazuje, że wyraz „krew” jest tu użyty nie tyle w znaczeniu ‘płynna tkanka zwierząt i człowieka’, ile w znaczeniu ‘rozlew krwi’. Na to wskazuje m.in. forma hebrajska *pluralis* w tym właśnie znaczeniu oraz kontekst użycia: ρυσαι (ρυσμαι) to ‘wybawić, ustrzec, ochronić, obronić’. Język staro-cerkiewno-słowiański zna formę liczby mnogiej rzeczownika **крѣвь**, w S jest ona użyta w Ps 105, 38 **оубьена бысть земѣ крѣвми**, a zatem w kontekście związanym z przelewaniem krwi. Biorąc to pod uwagę można śmiało zaryzykować stwierdzenie, że twórcy tekstów z tzw. poprawionej grupy przez nietypowe użycie liczby mnogiej rzeczownika podkreślali jego odmienne znaczenie i użycie.

SBNO 50, 12 **ВЪЗДАЖДЪ МИ РАДОСТЬ СПСЕНІА ТВОЕГО И ДХѠМЪ ВЛАДЫЧНЕМЪ
ОУТВЕРДИ МЯ**
K **ВЪЗДАИ ЖЕ МИ РАДОСТЬ СПСЕНІА ТВОЕГО**
R **ВЪЗДАЖДЪ МИ РАДОСТЬ СПСЕНІА МОЕГО**
 αποδος μοι την αγαλλιασιν του σοτεριου σου

• **ОЛОКАВТОМА – ВСЕСЪЖЖЕНИЕ/БЪСЕСЪЖАГАННЕ**

BR 50, 16 **ѢКО АЩЕ ВИ ВЪСХОТѢЛЪ ЖРѢТВѢ ДАЛЪ БИМЪ ОУБО
ОЛОКАВТОМАТЪ НЕ БЛАГОВОЛИШИ**
R **ОУБО ОЛОКАФТОМАТИ НЕ БЛАГОВОЛИШИ**
KNO **ЈАКО АЩЕ БЫ ВЪСХОТѢЛЪ ЖРѢТВѢ ДАЛЪ БЫМЪ ОУБО
ВСАСОЖЖЕНІА НЕ БЛАГОВОЛИШИ**

S **ВЪСЕСЪЖАГАЕМЫХЪ ЖЕ НЕ БЛАГОВОЛИШИ**
gr. αν ολοκαυτωματα ουκ εδοχησεις

Dokładnie ten sam rozkład leksemów odnajdziemy w 50, 19 και ολοκαυτωματα τότε ανοιουσιν.

To leksem już zbadany i omówiony w polskich opracowaniach¹⁶, zwraca na pewno uwagę to, że jednomyślnie psalterze poprawionej redakcji używają jako odpowiednika greckiego kalki słowiańskiej, podobnie zresztą jak i psalterz Synajski. Teksty uchodzące za wczesne nie próbują nawet tłumaczyć tego leksemu, zadowolając się zwykłym zapożyczeniem.

• **Ъсѣлѣ** – **Ъ нынѣ** απο του νυν

Tu dystrybucja wyrazów jest bardzo znacząca – wszystkie teksty południowo-słowiańskie mają formację pierwszą, teksty KO – drugą:

SBRN 120, 8 **ГДЪ СЪХРАНИТЪ ВЪХОЖДЕНИЕ ТВОЕ И ИСХОЖДЕНИЕ ТВОЕ ЪСѢЛѢ**
И ДО ВѢКА

KO **ГДЪ СХРАНИТЬ ВХОЖЕНИЕ ТВОЕ И ИСХОЖЕНЬЕ ТВОЕ Ъ НЫНѢ И ДО**
ВѢКА

Para tych wyrazów jest znana od najwcześniejszych czasów. Słowniki podają 44 poświadczenia pierwszego wariantu i ponad 500 drugiego z nich, ale najprawdopodobniej z czasem formacja pierwsza ustąpiła miejsca drugiej. Słownik cerkiewnosłowiański nie notuje pierwszej z nich, choć staroruski słownik Srezniewskiego podaje go w znaczeniu ‘stąd, z tego miejsca’, dopiero na 3. miejscu znajduje się znaczenie: ‘od teraz, od tego momentu, απο αρτι, απο του νυν’¹⁷.

Nietrudno zauważyć, że większość omawianych zabytków pod wieloma względami łączy się w grupy, tylko w pojedynczych przykładach da się zaobserwować zjawisko, kiedy wyróżniają się tylko pojedyncze teksty w zakresie poszczególnych lekcji psalterza. Przykładowo w Ps 50, 7 większość autorów tekstów przestrzega greckiego szyku wyrazów, tylko twórca Psalterza Radomira pozwala sobie na odmienność:

SBNKO **ОКРОПИШИ МЯ ИСОПОМЪ И ОЧИЩЖ СЯ, ОМЫЕШИ МЯ**
И ПАЧЕ СНѢГА ОУБѢЛЯ СЯ

R **И ОКРОПИШИ МЯ ОСОПОМЪ И ОЧИЩЖ СЯ, ОМЫЕШИ МЯ**
И ОУБѢЛЖ СЯ ПАЧЕ СНѢГА
και υπερ υιονα λευκανθησομαι

¹⁶ A. Szulc, *Leksykalne i słowotwórcze różnicowanie psalterzy redakcji ruskiej XI–XIX wieku*, cz. 2, Toruń 2001.

¹⁷ И.С. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 3, Санкт-Петербург 1912, с. 811.

Taka zmiana odrobinę zaburza rytm, ale na pewno jest bardziej typowa dla języka codziennego, dla mniej podniosłego stylu.

W wersji 50, 18 różnice dotyczą rozmaitych form przymiotnika i, oczywiście, fonetycznych wariantów czasowników, których tutaj nie rozpatrujemy, sufiks *-sk-*, typowy dla przymiotników relacyjnych

SRNO оублажи господи благоволеніѣмъ твоимъ сиона и да
сѣзидѣтъ сѧ стѣны иероусѧлимскы,
B стѣны иеросолимскы

sufiks *-ov-*, typowy dla przymiotników dzierżawczych, co jest szczególną postacią znaczenia relacyjnego:

K оублажи господи благоволеніемъ твоимъ сиона и да сзидуютсѧ
стѣны иероусалимовы.

W tekście Psalterza Kijowskiego znaleźć można wiele innych ciekawych lekcji, które na pewno wymagają zbadania. Jak wiadomo, od 50 lat zabytek nie doczekał się opracowania językowego.

Psałterz Radomira wyróżnia się na tle innych tekstów także w innych miejscach. W Ps 50, 6 autor tekstu zmienia sens oryginału i tym samym podkreśla indywidualny charakter modlitwy poprzez uzupełnienie tekstu o zaimek osobowy i transformację składniową:

R ꙗко бо въ истинѣ възлюбилъ мѧ еси, безвѣстна гниа
прѣмѣдростниа твоѧ явилъ ми еси

W innych tekstach za Septuagintą czytamy, że to Bóg miłuje prawdę w ogóle (ἰδοὺ γὰρ ἀληθείαν ἠγάπησας), bez odniesienia do losów jednostki. Podobny zabieg zamiany (bądź uzupełnienia) zaimka w celu uosobowienia tekstu psalmu odnajdujemy w innych ustępach:

50, 4 ꙗко да оправдиши мѧ и прѣприши вьнегда сѣдѣ сѣдити
ми
αν δικαιωθης εν τοις λογοις.

W oryginale mowa jest o tym, że to słowa Boże są sprawiedliwe, a twórca tekstu macedońskiego uznał, że usprawiedliwiają one czyny grzesznika, ponieważ są jakby wypowiedane do niego (to jest niejako implikowane w tym tekście). Pamiętajmy ciągle, że psalm jest wypowiedzią konkretnej jednostki w ściśle określonych okolicznościach.

Zwróćmy uwagę, że nastawienie na konkretną jednostkę przebija w tekście psalmu także w innych miejscach. W psalmie 50, 12 macedoński duchowny akcentuje nie tyle moc zbawczą Boga (zbawienie w ogóle), ile konkretny akt

odpuszczenia grzechów konkretnej jednostki. Można zatem z pełnym przekonaniem twierdzić, że najwięcej twórczej pracy w swój tekst włożył właśnie autor macedoński:

50, 12 **ВЪЗДАЖДЪ МИ РАДОСТЬ СПСѢНІА МОЕГО И ДХՕМЪ ВЛАДЫЧНОМЪ**
ՕՂТВРԲԴԻ МЯ,
 αποδος μοι αγαλλιασιν του σοτηριου σου

SBKNO **ВЪЗДАЖДЪ МИ РАДОСТЬ СПСѢНІА ТВОЕГО И ДХՕМЪ ВЛАДЫЧНЕМЪ**
ՕՂТВРԲԴԻ МЯ.

Z całą pewnością także inne różnice (gramatyczne) sugerują dużą konkretność wydarzeń i osób:

RO 50, 2 **ՉԸՔՏԻ БЕЗАКОНІА МОА,**
 SBKN **ՉԸՔՏԻ БЕЗАКОНԻԷ МОԷ,**
 πλυνον με απο της ανομιας

Użyty w R rzeczownik **БЕЗАКОНІА МОА** ma formę pluralną, odsyła on czytelnika do większej liczby „konkretnych czynów grzesznych konkretnej” jednostki, a nie tylko do ogólnej „grzeszności ludzkiej”, jak mamy to w innych tekstach.

Dość niejasny jest werset 120, 1 według tekstu macedońskiego. Początkowo w klimat psalmu wprowadza nas zgodnie z tekstem greckim forma aorystu **ВЪЗВЕСЬ, ВЪЗВЕДОХЪ**, regularnie powtarzająca się w tekstach, dalej następuje albo forma aorystu (R), albo forma czasu przyszłego **ѣξει – ПРИДЕТЪ**. Jeśli lekcja R nie jest żadną pomyłką pisarza, to ten aoryst dobrze wpisuje się w zauważoną wyżej konkretność zdarzeń. Wyraża ona konkretną, jednostkową czynność, która miała miejsce (kiedyś) w przeszłości, ale zapewne powtórzy się w przyszłości. Zdradza to wieczne pojmowanie czasu, w którym to, co przeszłe, nieustannie aktualizuje się w teraźniejszości i przyszłości, czyli i tak tę przyszłość zakłada¹⁸ – pomoc, o której mowa w utworze, już przyszła i (na pewno) przyjdzie znowu. Forma czasu przyszłego w pozostałych tekstach odtwórczo powieliła tekst grecki.

Ps 120, 1 R **ВЪЗВЕСЬ ОЧИ МОИ В ГОРЫ ОТНАДОУЖЕ ПРИДЕ ПОМОЩЬ МОА**
 S BKNO **ВЪЗВЕДОХЪ ОЧИ МОИ В ГОРЫ ОТНАДОУЖЕ ПРИДЕТЪ ПОМОЩЬ МОА,**
 ήρα τους ὀφθαλμούς μου εις τὰ ὄρη πόθεν ἔξει ἡ βοήθειά μου

W kolejnym miejscu cerkiewnosłowiańskie teksty psalterza różnią się użytą formą zaimka. Zdecydowanie bardziej logiczna jest w tym wypadku forma zaimka dzierżawczego 1. osoby użyta w B i R. Werset ma charakter apelu – prośby

¹⁸ Pisałem o tym w pracy: J. Karzarnowicz, *Formy czasu przeszłego w cerkiewnosłowiańskich przekładach psalterza*, Kraków 2021, s. 25.

psalmisty o konkretną rzecz. Nielogiczne natomiast wydają się w tej sytuacji formacje w SKNO z zaimkiem dzierżawczym 2. osoby, które mają potwierdzenie w grece:

R 120, 3	И ДАЖДЪ ВЪ СМАТЕННЕ НОГОУ МОЕЮ И НЕ ВЪЗДРѢМЛЕТЪ ХРАНАИ ТѦ
B	НЕ ДАЖДЪ ВЪ СМАТЕННЕ НОГОУ МОЕЮ
K	НЕ ДАИ ЖЕ ВЪ СМАТЕНЬЕ НОГОУ ТВОЕЮ НИ ДА ВЪЗДРѢМЛЕТЪ ХРАНАИ ТѦ
SNO	НЕ ДАЖДЪ ВЪ СМАТЕННЕ НОГЖ ТВОЖ И НЕ ВЪЗДРѢМЛЕТЪ ХРАНАИ ТѦ, μη δῶς εἰς σάλον τὸν πόδα σου μηδὲ νυστάξῃ ὁ φυλάσσων σε

W Ps 120, 5 R czytamy **СЪХРАНИТЬ ТѦ ГОСПОДЬ ПОКРОВЪ НА РЖКЖ ДЕСНОЮ ТВОЕЮ**, w pozostałych tekstach odnajdujemy słowa, które nie pozostawiają wątpliwości, że wersja Septuaginty jest im szczególnie bliska:

SBKNO	ГОСПОДЬ СЪХРАНИТЬ ТѦ ГОСПОДЬ ПОКРОВЪ НА РЖКЖ ДЕСИЖЖ ТВОЖ, gr. κύριος φυλάξει σε κύριος σκέπη σου ἐπὶ χεῖρα δεξιάν σου.
-------	--

Niewątpliwie forma R jest zgrabniejsza, jakby lżejsza, zdradza kunszt translatorski twórcy tekstu.

Przeanalizowany materiał pozwala na sformułowanie pewnych twierdzeń. Wszystkie wymienione tu teksty psalterzowe wyraźnie rozdzielają się na dwie grupy: grupę tekstów wczesnych (SRB) i grupę tekstów późniejszych (KNO). W każdej z nich najwięcej podobieństw odnotowują – w grupie tekstów wczesnych – S i B, w grupie tekstów późniejszych – K, N i O. Psalterz Kijowski ma bardzo dużo cech językowych wyraźnie świadczących o jego ruskim pochodzeniu. Najbardziej innowacyjnym tekstem jest psalterz Radomira, który ma najwięcej cech potwierdzających jego twórczy charakter i jest najmniej zależny od greckiego oryginału.

Bibliografia

- Begrich J., Gunkel H., *Einleitung in die Psalmen*, Goettingen 1933.
 Cenger È., *Vvedenie v Vethij zavet*, Moskva 2008.
 D'ăcenko G., *Polnyj cerkovnoslavânskij slovar' s vnoseniem v nego važnejših drevnerusskih slov i vyraženij*, Moskva 2004.
 Karačorova I., *K"m v"prosa za Kirilo-Metodieviâ starob"lgarski prevod na psaltira*, „Kirilo-Metodievski Studii”, kn. 6, Sofiâ 1989.

- Karačorova I., *Osobnosti v teksta na Radomiroviâ psaltir*, „Starob”lgaristika / Palaeobulgaristica” 1990, t. 14, kn. 4.
- Karzarnowicz J., *Formy czasu przeszłego w cerkiewnosłowiańskich przekładach psalterza*, Kraków 2021.
- Lihačova N.P., *Rukopisnye psaltiri na arhangel’skom Severe*, „Izvestiâ Russkogo Severa” 2016, no. 7–8 (47–48), s. 108–112.
- Makarijoska L., *Radomirov psaltir // Le psautier de Radomir*, Skopje 1997.
- Mathauzerova S., *Drevnerusskie teorii iskusstva slova*, Praha 1976.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865.
- Psalterium Bononiense. Bolonski psaltir. B”lgarski knižoven pametnik ot XIII vek*, Sofia 1968.
- Psalterz grecki z komentarzami Świątych Ojców Nauczycieli Kościoła i pisarzy bizantyjskich*, ks. H. Paprocki (tłum.), Kraków 2017.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Alfred Rahlfs (ed.), Editio nona, Stuttgart 1935.
- Sever’ânov S.N., *Sinajskaâ psaltir. Glagoličeskij pamâtnik XI veka*, Petrograd 1922.
- Sreznevskij I.I., *Materialy dlâ slovarâ drevnerusskogo âzyka*, t. 3, Sankt-Peterburg 1912.
- Szulc A., *Leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie psalterzy redakcji ruskiej XI–XIX wieku*, cz. 2, Toruń 2001.
- Večerka P., Cejtlin R.M., Blahova È., *Staroslavânskij slovar’ po rukopisâm X–XI vv.*, Moskva 1994.

Źródła internetowe

<https://bible.by/ubh/>, [online], [dostęp: 23.09.2021].

